

4. Шандра В.С. Державна служба в українських губерніях Російської імперії // Державна служба в Україні в історичному контексті...
5. Історія державної служби в Україні: в 5 т. / Ред. Т. Мотренко, В. Смолій. – К., 2009. – Т. 1.
6. Архипова Т.Г., Сенин А.С., Румянцева М.Ф. История государственной службы в России XVIII–XX в. – М., 2001.
7. Румянцева М.Ф. Источники по истории российского чиновничества второй половины XVIII в. // Археологический ежегодник за 1991 г. – М., 1994.
8. Елпатьевский А.В. Документирование происхождения госслужбы в России XVIII – начала XX в. // Труды ВНИИДАД. – 1974. – Т. 5. – Ч. 1.
9. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учеб. пос. / И. Данилевский и др. – М., 1998.
10. Полное собрание законов Российской империи (далее – ПСЗРИ). – Собр. 1. – Т. 25: 1798-1799. – СПб., 1830.
11. ПСЗРИ. – Собр. 2. – Т. 2: 1827. – СПб., 1830.
12. ПСЗРИ. – Собр. 2. – Т. 4: 1829. – СПб., 1830.
13. ПСЗРИ. – Собр. 2. – Т. 3: 1828. – СПб., 1830.
14. ПСЗРИ. – Собр. 2. – Т. 5: 1830. – Отд. 2. – СПб., 1830.
15. ПСЗРИ. – Собр. 2. – Т. 6: 1831. – СПб., 1830.
16. ПСЗРИ. – Собр. 2. – Т. 12: 1837. – Отд. 1. – СПб., 1830.
17. ПСЗРИ. – Собр. 2. – Т. 10: 1835. – СПб., 1830.
18. ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. 30: 1808-1809. – СПб., 1830.
19. ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. 23. – СПб., 1830.
20. ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. 24: 1797. – СПб., 1830.
21. ПСЗРИ. – Собр. 2. – Т. 6. – Отд. 2: 1831. – СПб., 1830.
22. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. 22. – Оп. 2. – Спр. 55.
23. Державний архів Волинської області. – Ф. 363. – Оп. 1. – Спр. 298.
24. ДАРО. – Ф. 22. – Оп. 3. – Спр. 203.

Zosimovycz O.Y. The formation of the registration system of the courts's staff in the Right-bank Ukraine at the end of the XVIII – the first half of the XIX centuries (on the example of the service list model). The author researches the staff control process in the courts of the Right Bank Ukraine, later, after the division of Rich Pospolyta, the part of the Russian Empire. The main attention is given to the rising of the requests in the formulary lists during the eighteenth – the early nineteenth centuries.
Key words: staff, courts, Right-Bank Ukraine, formulary lists.

Н. М. Левицька

КВАЛІФІКАЦІЙНО-ПРОФЕСІЙНИЙ РІВЕНЬ ВИКЛАДАЧІВ-ГУМАНІТАРІЇВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ НАДДНІПРЯНЩИНИ (XIX – початок XX ст.)

Досліджується історія та еволюція присудження вчених ступенів викладачам вищих гуманітарних навчальних закладів Наддніпрянської України у XIX – на початку XX ст.
Ключові слова: вчені ступені, професор, доцент, магістр, іспит, дисертація.

Важливою складовою вимог до професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів, зокрема гуманітарних, були їх вчені ступені. Варто зазначити, що офіційна історія присудження вчених ступенів у Російській імперії, до складу якої входила й Україна, сягає початку XIX ст. Аналіз історіографії свідчить, що пропонувана тема знайшла своє відображення у працях Г. Касьянова “Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX ст.: соціально-політичний портрет”, Н. Шип “Интеллигенция на Украине (XIX в.): историко-социологический очерк”, С. Стельмаха “Професорська корпорація Київського університету в XIX – на початку XX ст.: спроба створення колективного портрету”, З. Зайцевої “Одеський період науково-педагогічної діяльності Олександра Грушевського”, Г. Додонової “Соціально-правове становище наукової інтелігенції Наддніпрянської України в другій половині XIX – на

початку XX ст.”, О. Іванова “Ученые степени в Российской империи. XVIII в. – 1917 г.”, І. Киричок “Професійно-педагогічна підготовка вчителів у Ніжинському історико-філологічному інституті”, Г. Самойленка “Вчені-філологи Ніжинської вищої школи” та ін. Метою цієї статті є дослідження кваліфікаційно-професійного рівня та присудження вчених ступенів викладачам-гуманітаріям вищих навчальних закладів Наддніпрянської України.

Указом імператора від 24 січня 1803 р. “Про устрій училищ” почалася офіційна історія присудження вчених ступенів, за участю російських державних органів управління [1, 16-18]. У “Збірнику розпоряджень по Міністерству народної освіти” цього ж року вказувалося: “Ніхто не може бути професором, не будучи колись доктором і ад’юнктом, не маючи звання магістра, крім росіян і іноземців, визначених за особливістю популярності в ученому світі”. Тим самим підкреслювалася значимість одержання вчених ступенів у педагогічній ієрархії університетів. Відповідно до цього указу, “право давати вчені ступені або достоїнства” надавалося чотирьом університетам: Московському, Дерптському (з 1893 р. – Юр’ївський, пізніше Тартуський), Казанському й Харківському. З листопада 1804 р., коли були затверджені статuti цих університетів, що містили розділ “про випробування й проведення в університетське достоїнство” (тобто, регламентували наукову атестацію), почалася систематична підготовка й атестація наукових кадрів у Росії. Згодом право присуджувати вчені ступені одержали університети у Варшаві, Києві, Санкт-Петербурзі.

На відміну від західноєвропейських держав, у Росії до професорського звання вели три послідовні шаблі: державний екзамен із закінченням університету; магістерський іспит і магістерський диспут або захист дисертації на вчений ступінь магістра; докторські іспити й публічний захист докторської дисертації.

В іноземних університетах вчений ступінь доктора можна було отримати без ступеня магістра, а от в Росії (отже, й у Наддніпрянській Україні), випробування на ступінь магістра й доктора проводилися чітко за вимогами міністерства. Вищий ступінь не можна було отримати без попереднього, крім виняткових випадків (за особливі наукові досягнення магістрант міг бути зведений відразу в докторський ступінь). Між затвердженим ученим ступенем і допуском до одержання нового вченого ступеня мав пройти певний проміжок часу: між дійсним студентом і кандидатом – 1 рік; кандидатом і магістром – 2 роки; магістром і доктором – 3 роки. Згодом ці інтервали були скорочені до 1 року [2, 13].

Енциклопедія Ф. Брокгауза та І. Ефрона щодо одержання наукових ступенів зазначає: “Ступінь Магістра отримує особа, що по закінченні університетського курсу, витримає особливе усне випробування у відомій галузі наук і привселюдно захистить схвалену факультетом дисертацію. В особливо поважних випадках факультет може допустити до випробування на ступінь Магістра й особу, що представила докторський диплом іноземного університету. Особа, що витримала магістерський іспит, але не захистила ще дисертацію називається магістрантом. При особливо видатних достоїнствах магістерської дисертації факультет може клопотатися про зведення магістранта прямо в ступінь доктора. Ті, хто має ступінь Магістра, можуть просити про зарахування в потомствене почесне громадянство; при вступі на цивільну службу вони мають право на чин IX класу. Магістрами можуть бути призначені екстраординарними професорами університетів. Магістрам надані такі ж академічні знаки... як і докторам, тільки не золоті, а срібні. Православні духовні академії можуть

удостоювати ступенем Магістра богослов'я. Учений ступінь магістра розуміється також “як перший учений ступінь, що дає право на заняття кафедр” [3, 306-307].

Не дивлячись на те, що Росія вивчала і використовувала досвід західноєвропейської системи атестації, вона все ж йшла власним шляхом. Лише до 1816 р. присудження вчених ступенів здійснювалося на основі статутів університетів і сформованих у кожному з них традицій. 1819 р. вступило в дію “Положення про вчені ступені”, обов'язкове для усіх університетів Росії. Відзначимо, що це положення не тільки узаконювало уніфікований, обов'язковий для всіх університетів процедурний регламент присудження вчених ступенів, але й визначало науки, з яких могли проводити випробування на вчені ступені. Розподіл наук на 4 факультети (розділи) – богословський, юридичний, медичний і філософський – ми вважаємо прообразом номенклатури спеціальностей. Його основні розділи були дороблені й уточнені в наступних “Положеннях”, прийнятих 1837, 1844 і 1864 рр. Згідно них, учені ступені ранжувалися за схемою “дійсний студент – кандидат – магістр – доктор”. Право присуджувати такі вчені ступені надавалося факультетам університетів. Учені ступені кандидата, магістра й доктора передбачалося давати з відповідним зведенням у чиновницькі класи, згідно “Табеля про ранги”. Контроль за діяльністю ректорів і професорських колегій університетів у галузі присудження вчених ступенів був покладений на Міністерство народної освіти. Останнє постійно удосконалювало правила “введення в учені ступені”. Слід зазначити, що в ХІХ ст. було видано кілька десятків царських указів і міністерських циркулярів, затверджених імператором, що стосувалися присудження вчених ступенів.

Після введення нової редакції Положення в 1863 р., звання ад'юнкта-професора замінене на звання доцент. За статутом університетів від 1835 р., на посаду професора міг претендувати тільки доктор наук за профілем відповідного факультету. Щоб стати доцентом, треба було мати ступінь магістра з певної галузі знань. Учене звання професора й доцента присвоювалися “професорськими колегіями” факультетів університетів і затверджувалися ректором. Статутом університетів з 1884 р. була скасована посада штатного доцента. З цього часу для заняття посади приват-доцента досить було здати магістерський іспит і прочитати на закритому засіданні дві пробні лекції перед “професорськими колегіями” (одна на тему, визначену факультетом, інша – на вибір здобувача).

Кандидат, який претендував на вчений ступінь, мав продемонструвати знання тільки з предметів, визначених для факультету в обсязі університетського курсу. Знання оцінювалися оцінками “задовільно”, “дуже задовільно” і “незадовільно”. Повторно іспит можна було скласти не раніше, ніж через рік. При цьому практично відразу ж однією з умов для одержання здобувачем ученого ступеня магістра й доктора стала підготовка дисертації і її публічний захист перед ученими, відомими своїми науковими досягненнями у відповідній галузі знань. Здобувач ступеня одержував конкретну спеціалізацію й іменувався, наприклад, магістром-доктором російської історії, мінералогії й геогнозії, міжнародного права, перської словесності, прикладної математики, карного права тощо. Г. Кричевський зазначає, що така детальна спеціалізація не мала аналогії за кордоном, де вчені ступені іменовалися за факультетом, тому університети Росії стояли на більш високому рівні: “Відбиття зростаючої диференціації наукових дисциплін сприяло своєчасному перегрупуванню кафедр, необхідного для вдосконалення університетського викладання, а також дозволяло враховувати потреби підготовки наукових кадрів”.

Звертає на себе увагу той факт, що наукові спеціальності з педагогіки, психології й соціології були зовсім відсутні [4, 8].

Диплом магістра надавав право займати посаду доцента, а іноді й посаду екстраординарного професора. Відмінною рисою вченого ступеня кандидата було те, що він присуджувався особам, які досягли значних успіхів в оволодінні університетськими курсами й написали дисертації. У 1884 р. учений ступінь “кандидат” було скасовано. Замість нього видавався диплом першого ступеня. З огляду на складність здачі магістерських іспитів, Міністерство освіти шукало шляхи полегшення здобувачем подолання цього бар'єра. Таким шляхом стало збільшення “розрядів наук”, з яких присуджувалися вчені ступені. Кількість “розрядів наук” постійно зростала, тому що була прив'язана до числа кафедр в університетах, а назва кафедр, здебільшого, визначала назву “розряду наук”. За “Положеннями” 1819 і 1837 рр. їх було 14, а за “Положеннями” 1844 і 1864 рр. – відповідно 22 і 40 [4, 9].

Щодо системи атестації православних духовних академій Росії, то до 1814 р. такої системи не було. Учені ступені присуджувалися кожною академією відповідно до свого статуту. 1814 р. керівництво православної церкви спробувало узгодити статuti цих академій у частині присвоєння вчених ступенів. У результаті цього священнослужителям за єдиними правилами стали присуджувати вчені ступені “кандидат богослов'я”, “магістр богослов'я” і “доктор богослов'я”. Перші два присвоювалися випускникам академій за результатами навчання й отриманих знань. Ступінь доктора богослов'я міг бути присуджений тільки на підставі захисту дисертації.

У 1869 р. був прийнятий новий статут духовних академій, а з ним і новий порядок присвоєння ступенів. Ступінь кандидата богослов'я став присвоюватися студентам, що закінчили три, а магістра – чотири курси навчання. Ці ступені позначали лише різні класи академічних дипломів. З 1884 р. найбільш успішним випускникам духовні академії присвоювали ступені, а іншим – звання “дійсний студент”, яке було ідентичним до університетських дипломів. Магістерський ступінь у цьому випадку був свідоцтвом одержання вищої богословської освіти. З 1884 р., за результатами захисту дисертацій, присуджувалися ступені: “доктор богослов'я”, “доктор церковної історії” і “доктор канонічного права”, хоча були і винятки [5, 590].

З 1884 до 1917 рр. присуджувалися тільки два ступені: магістр і доктор. Слід зазначити, що вимоги до російського вченого ступеня магістра були на рівні, а в деяких університетах й вище, ніж це було потрібно для вченого ступеня “доктор філософії” у країнах Європи того часу. Так, учений ступінь доктора філософії, отриманий в університетах цих країн, прирівнювався до ступеня магістра, після проходження атестації в університеті. Це не стосувалося осіб, які отримали в західних університетах учені ступені докторів наук.

Статuti університетів передбачали як виняток право професорських колегій “зводити у вищий учений ступінь почесного докторства без випробувань і дисертацій знаменитих учених, що набули популярності ученими працями”. О. Іванов зазначає, що таких “почесних докторів” (або заслужених) у російських університетах було всього близько ста. Процес введення у “почесні доктори” був непростим заходом: досить було яких-небудь неточностей або обгрунтованих заперечень від окремих учених, щоб рішення могло бути опротестоване. Найбільша кількість таких “почесних докторів” існувала у сфері богословських наук. За особливих заслуг ними ставали нерідко й церковні ієрархи [6, 22].

З 1884 р. в університетах з'явилося звання “Почесний професор”, яке можна було одержати при вислузі

викладачем в одному університеті 25 років. Певні університети під цим розуміли почесне звання “Заслужений професор”. Це звання надавало право на пенсію, яка дорівнювала посадовому окладу, і було одним із найбільш шанованих у російському суспільстві. Статутом 1884 р. вводилися зміни й у систему здобуття наукових ступенів. Випускник Духовної академії на четвертому курсі міг подати твір не тільки на здобуття ступеня кандидата, а й магістра. Крім того, замість приват-доцентури, засновувався інститут професійних спеціалістів. Найбільш здібні випускники протягом року проходили підготовку для викладацької діяльності. Їм призначалася стипендія в розмірі 700 крб. на рік. Після закінчення – вони могли залишитися на кафедрі на посаді доцента і отримували ступінь магістра [7, 45].

Вчений ступінь доктора богослів'я здобувався шляхом публічного диспуту, представленням окремого дослідження в галузі богословських наук або тим, що мав визначні наукові праці. Саме так був присуджений ступінь доктора екстраординарному професору КДА, протиерею Ф. Титову [8, 592]. У 1883 – 1884 рр. для публічного захисту дисертацій, що були представлені на ступінь магістра в КДА, відбулося три диспути [9, 31].

У фондах Державного архіву м. Києва є справа про присудження магістерського ступеня професорському стипендіатові М. Грушевському. Крім іспитів з російської історії, стародавньої історії, середньої та нової історії, з політекономії М. Грушевський представив два твори: “Відносини віча до князівської влади в удільний період російської історії” і “Староруська княжа рада, її видозміни”. Професор В. Антонович визнав ці роботи як задовільні [10, 2-8]. Таким чином, здобуття наукового ступеня передували іспити і твори на обрану тему. Після цього відбувався прилюдний захист. Здобуття наукового ступеня давало право на заміщення відповідних посад, впливало на хід службової кар'єри, на соціально-правове становище викладача в цілому.

Отже, різні законодавчі акти закріплювали право присуджувати вчені ступені за всіма російськими університетами (включаючи і університети Наддніпрянської України), причому для всіх них існував єдиний порядок атестації. Цей порядок поширювався і на інші вищі гуманітарні заклади. Незначні відмінності були лише у Київській духовній академії. За формальними ознаками до 1917 р. російська система наблизилася до західноєвропейської: 2 ступені – магістр і доктор, але вимоги до здобувачів у Росії були значно вищими. У російській атестаційній системі тих часів були присутні всі ті елементи атестації, які є й сьогодні: випробування (іспит), підготовка дисертації за певним науковим напрямом, позитивний висновок факультету, де виконувалася експертиза з опонентами; публічний захист; затвердження. Отримання вченого ступеня було обов'язковим для призначення на викладацькі посади в навчальному закладі (у зв'язку із загальнополітичною реакцією в країні Статут 1884 р. допускав призначення “згори”, без належного вченого ступеня). Наявність цих елементів у атестації забезпечувала високий рейтинг вченого.

Система атестації наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації прискорила формування висококваліфікованих викладацьких колективів вищих навчальних закладів Наддніпрянської України загалом і гуманітарних зокрема. Якщо з 1805 до 1863 р. кількість захищених дисертацій була 625 (з них 160 докторських), то з 1863 до 1872 рр. – 1342 (572 – докторських) [6, 28].

Наслідком становлення системи атестації наукових і науково-педагогічних кадрів у дореволюційних вищих гуманітарних закладах стало те, що в українському суспільстві склався соціокультурний портрет професо-

ра-інтелегента того часу. У ньому втілювалися любов до батьківщини, висока ерудиція в різних галузях суспільного життя, педагогічна майстерність, наявність наукової школи і наукових праць, творчість та працездатність. Наукові кадри готували з використанням європейського досвіду, але більше враховувалися вітчизняні особливості.

1. Шаршунов В.А., Гулько Н.В. Как подготовить и защитить диссертацию: история, опыт, методика и рекомендации. – М., 2002.
2. Штаты Императорских университетов: Московского, Харьковского, Казанского // Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. – Т. 1. – СПб., 1864.
3. Энциклопедический словарь / Изд.: Ф. Брокгауз, И. Ефрон. – СПб., 1896. – Т. XVIII.
4. Кричевский Г.Г. Учёные степени в университетах дореволюционной России // Учёные степени в России: XVIII в. – 1918 г.: Сб. науч. ст. – Вып. 1. – Ч. 1 / Под ред. А. Иванова и др. – М.: Ставрополь, 1996.
5. Труды Киевской духовной академии. – 1906. – № 12.
6. Иванов А. Ученые степени в Российской империи. XVIII в. – 1917 г. – М., 1994.
7. Объяснительная записка к проекту устава православных Духовных Академий. – СПб, 1884.
8. Труды Киевской духовной академии. – 1906. – № 12.
9. Отчет о состоянии КДА за 1883-84 уч. год. – К., 1885.
10. ДАК. – Ф.16. – Оп. 465. – Спр. 295.

Levyts'ka N.M. The qualification and professional level of the humanitarian teachers of the higher educational institutions in Naddniprovschina (at the XIX – the beginning of the XX centuries). The article is about the history and evolution of the award of the teachers academic degrees in the higher educational humanitarian institutions in Naddniprovska Ukraine in the XIX – the beginning of the XX centuries.

Key words: academic degrees, professor, associate professor, master, exam, dissertation.

М. Г. Казьмирчук

МИГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У КИЇВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ, ЗУМОВЛЕНІ МАТЕРІАЛЬНИМИ ПОТРЕБАМИ (друга половина XIX – початок XX ст.)

У статті проаналізовано матеріальні причини міграційних рухів, заробітчанства та етносоціальних конфліктів у Київській губернії пореформеного періоду.

Ключові слова: міграційні рухи, Київська губернія, пореформений період.

У другій половині XIX – на початку XX ст. на Київщині динамічними стали міграційні процеси, які супроводжувалися переміщенням населення із зміною місця проживання та праці як у Російській імперії, так і поза її межами. Соціально-економічна сутність міграційних рухів населення Київської губернії полягала не тільки у потребі робочої сили, але й у реалізації прагнень заробітчан та мігрантів задовольнити власні матеріальні потреби, змінити соціальний статус. Напрямки та масштаби міграцій відбувалися внаслідок загострення демографічних, етнічних та економічних проблем. Цьому сприяла індустріалізація і швидке зростання кількості населення міст Київської губернії. На сьогодні міграційними процесами у Київській губернії дослідники не займаються, хоча у вітчизняних архівах збереглося багато джерел, а у бібліотеках – статистичних даних, необхідних для розкриття цієї малодослідженої проблеми.

Дослідники аграрної історії стверджують, що з другої половини XIX ст. кількість населення в Російській імперії, зокрема й в Україні, зросла за сорок пореформених років на 72 %. За період від першого перепису 1897 р. – до 1914 р. міське населення зросло вдвічі [1,